

**Hidajet Repovac**

---

## **Globalizacija i multikulturalizam**

### **Uvod**

Da li je danas uopće moguće biti aktualan i kritičan prema stvarnosti, da li je moguće izdići se iznad sveprisutnog konformizma i poplave političke fraze i političkog kiča i biti na razini mišljenja dostojnog početka dvadeset prvog stoljeća? Postoji li mišljenje koje nadrašta krizu i koje može biti uvod u neku novu praksu, sasvim različitu od one koju smo, na nesreću, iskusili u posljednjoj deceniji drugog milenija? Ili je, možda, ovo pitanje koje je postavljano ko zna koliko puta u povijesti sasvim izlišno, jer nikada iz njega nije izvučena ozbiljnija i pouka trajnijeg karaktera? Tragika mišljenja sastoji se u tome što ono, ako je prethodnica i upozorenje nastupajućoj krizi, biva u pravilu anatemisano i odbačeno, ili pak, ako se javlja post festum, dolazi kao probuđena savjest i etički melem na rane koje je surova praksa ostavila iza sebe.

Lagano plivanje između ove dvije krajnosti tragičnog razlaza mišljenja s praksom jesu različite forme i stupnjevi konformizma i subordiniranosti važećoj ideologiji i političkom establišmentu. Ovo je najširi prostor, čitav ocean, u kojemu se, po pravilu, utapaju nauka, kultura, umjetnost, obrazovanje, javno komuniciranje, proizvodnja ideja i svijesti u najširem smislu riječi i sve drugo što na neki način čini duhovnu komponentu našeg života. Ovaj ocean konformizma i čamotinje producira vrijednosni sistem u kojemu su svi elementi pomjereni ili okrenuti naglavačke. Taj sistem vrijednosti se ne gradi prema kriterijima humanosti, prema kriterijima vrijednosti ljudskog života i potencijama koje u sebi krije svaka individualnost, već su u njegovoj konstituciji pohlepa, egoizam, mržnja, obožavanje autoriteta, subordinacija i sl. Na šiljcima kopalja takvog sistema vrijednosti mogu se naći ljudske glave, čitave učionice djevojčica i dječaka, može se naći kompletna generacija mladih ljudi.

---

U Bosni i Hercegovini je spomenuti razlaz uistinu bio tragičan, jer je iza sebe ostavio nebrojene mrtve i neprocjenjivu materijalnu štetu. Ako je bilo anticipatorske kritičke misli koja je uistinu upozoravala na veliku krizu društva i na zastrašujuće posljedice koje može imati nadolazeći nacionalizam, ona je bila proskribirana kao recidiv prevaziđenog mišljenja i kao oštra barijera koja se protivi novim demokratskim procesima. Njena reafirmacija tokom rata išla je sporo i teško i u takoreći nemogućim uvjetima, tako da je svako njeno sudjelovanje u oblikovanju nove stvarnosti bilo ad hoc marginalizirano. Ona se i sada u okvirima nezavisnih intelektualnih krugova javlja kao etički korektiv grube prakse i kao kritička svijest i savjest koja krmu »uklete lađe« za sada ne može pomjeriti niti za milimetar. Ona je poput igle na busoli koja trza u suprotnom smjeru, ali o kojoj podivljali kormilari više ne vode računa. Takva lađa, međutim, nikada nije ugledala »novi svijet«. U tom kontekstu postavlja se pitanje mogućnosti reafirmacije nekih vrijednosti koje su *conditio sine qua non* budućeg zajedničkog života i Bosne i Hercegovine kao cjelovitog političkog, ekonomskog i kulturno-civilizacijskog prostora. Naime, s jedne strane, u formi političke fraze, postavlja se zahtjev za reafirmiranjem multikulturalnog obrasca življenja prisutnog stoljećima na ovim prostorima, dok se, s druge strane, praktički radi na njegovom daljnjem razbijanju i potpunom uništenju! Ovdje se pojavljuje jedan paradoks kojim se intelektualni krugovi u Bosni i Hercegovini moraju ozbiljno baviti. Sažeto rečeno, taj dugo građeni multikulturalni obrazac koji je u Bosni i Hercegovini bio zaista sui generis prošao je kroz sve oblike despotskih i autokratskih sistema - od Osmanske imperije, preko Austro-Ugarske monarhije i Kraljevine Jugoslavije, do kolektivizma staljinističkog tipa prethodne Jugoslavije, ali ni u jednoj situaciji nije bio radikalno doveden u pitanje. Čak je u krilu najvećih despotija bio najviše podržavan i razvijan. U trenutku kada su Bosnu i Hercegovinu zahvatili »demokratski procesi« taj obrazac zajedničkog duhovnog prostora potpuno se raspao. Ova konstatacija je, dakako, teška, ali je istinita. Iako su se na Balkanu i u Bosni smjenjivali veći i manji despoti, jaka multikulturalna strujanja stvarala su temelj jedinstvenom duhovnom prostoru Bosne i Hercegovine.

Međutim, demokratski procesi nisu došli na ovaj prostor preko demokratskih pokreta kojima bi taj obrazac života poslužio kao osnova i kao odskočna daska za razvoj demokratskog društva, već su došli preko jakih nacionalnih opcija kojima je takav obrazac mogao biti samo smetnja i kamen spoticanja u ostvarivanju uskih nacionalnih interesa. Nacionalne opcije su »glatko« prošle na »prvim demokratskim izborima«, ne zato što se u njima vidjela neka bolja perspektiva, jer one, u pravilu, ne mogu biti utemeljivači demokratije u multinacionalnom društvu, nego što je demokratski pokret

---

---

kukavički potpisao potpunu kapitulaciju. On se izjednačio s onim teorijskim mišljenjem koje je abdiciralo u korist novih nacionalnih teorija (i teoretičara) koje su pripremile nove karte dezintegrirane Bosne i Hercegovine. Na taj način spomenuti paradoks postaje jasan, a sve posljedice proizašle iz njega imaju svoju logiku. Ta logika implicira daljnje podjele i one su, takoreći, neumitne.

Sistem odgoja i obrazovanja došao je na red onda kada je establišmentu postalo jasno da je on »opasna karika« u povezivanju rastrganog duhovnog prostora. Naime, šifra novog civilizacijsko-kulturnog života Bosne upravo se sada stvara, jer način na koji se obrazuju mlade generacije odredit će prirodu i kvalitet budućeg kulturno-civilizacijskog obrasca na ovom prostoru. Stoga se, što institucionalno, što zakulisno, nastoji podijeliti odgojno-obrazovni proces po nacionalnim kriterijima koji vjerovatno ni njihovim kreatorima nisu sasvim jasni. Određene naučne discipline dobile su strogo nacionalna obilježja, koja omogućuju potpuno različito shvaćanje historije, filozofije, društva, jezika, pa čak i geografije, itd. Ovdje, naravno, nije suština u različitim interpretacijama, nego u kardinalnim greškama čije su posljedice nesagledive. Dakako, postojanje triju historija, triju filozofija, sociologija, geografija i sl. zahtijeva postojanje triju razreda koji će odvojeno recipirati sadržaje spomenutih nauka. Logično je da ako jedan obrazovni nivo inzistira na podvojenosti naučnih spoznaja i na usmjeravanju djece u projiciranom pravcu onda je nemoguće tu grešku ispraviti na drugim odgojno-obrazovnim nivoima. U tom maniru projiciraju se nastavni planovi i programi na svim nivoima, radi se udžbenička literatura, masovno se produkuju knjige koje su već sahranile Bosnu i Hercegovinu kao multikulturni prostor. Time se, dakako, devalvira ono što je uistinu vrijedno u nacionalnim kulturama Bosne i Hercegovine, ono neprocjenjivo blago različitih etnosa i njihovih tradicija, bogatstvo jezika, umjetnosti, običaja i sl., a što je imalo za rezultat jedinstveni multikulturni obrazac življenja. Ona djeca kojoj će biti ponuđene krhotine ovog jedinstvenog modela niti će moći shvatiti vrijednosti cjeline višestoljetne kulture Bosne i Hercegovine, niti će moći biti budući graditelji jedinstvenog bosanskohercegovačkog duhovnog prostora.

### **Iskušnja bosanskohercegovačke kulture**

Pojmovi “multikultura”, “multikulturalnost”, multi, multi..., danas su, reklo bi se, prekomjerno politički rabljeni. Multikulturalnost je postala dio opće fraze pomoću koje se u Bosni i Hercegovini navodno operacionaliziraju odnosno pojašnjavaju odnosi među kulturama, nacijama, konfesijama itd. U općoj provali primitivizma, koji ima aromu nekog prošlog vremena,

---

---

ali i aromu naših doskorašnjih zabluda o “demokratskoj kulturi”, iza kojih su se skrivali najniži porivi i najniži kriteriji duhovnog života, stalno uvjeravanje u multikulturalnost, bez poznavanja osnovnih pretpostavki za njeno egzistiranje, djeluje kao rigidni politički kič.

Šta je, zapravo, multikulturalnost i jesmo li imali iole razvijene kriterije za razumijevanje ove pojave ili pak za njeno prakticiranje? Postoji li model multikulturalnosti u svijetu s kojim bismo mogli komparirati naše predstave o sadržaju ovoga pojma i našu bosanskohercegovačku kulturu s onom u kojoj bi bili prepoznatljivi neki njegovi elementi?

Složenost ovih pitanja ne dopušta površne i ishitrene odgovore, upravo stoga što je vrijeme da se neke zablude, kako teorijske tako i one iskustvene, konačno raščiste. Pođimo od prvog pitanja: pretpostavimo da višeznačni i slojeviti pojam “multikulturalnost” u svojoj idealno-tipskoj verziji znači najviši stupanj koegzistencije elemenata koji potječu iz različitih tipova kultura uz prisustvo integrativnih procesa koji nadilaze partikularnost i uskost nacionalno konstituiranih kultura. Ulozi elemenata pojedinih kultura u jedinstveni kulturni obrazac su izraziti ili, bolje rečeno, veliki, a slobodno opredjeljenje za dubinu i širinu takvog ulaganja nije ničim ograničeno. Ovako definiran model “multikulturalnosti” iskustveno nigdje nije identificiran u svom čistom obliku. Ali, postoje zato brojna odstupanja od idealnog tipa registrirana u dosadašnjoj historiji kultura. Tako se pod “multikulturalnošću” često podrazumijeva paralelno življenje različitih kulturnih tipova jednih *pored* drugih sa skromnim ili gotovo nikakvim ulaganjima u jedinstveni kulturni obrazac. Ponekad je na djelu i “prisilno” približavanje različitih kulturnih tipova, pri čemu se u novom kulturnom obrascu raspoznaju samo karakteristike dominantnog kulturnog tipa. Postoje također odstupanja od idealnog tipa u kojima se raspoznaje i veoma različita “spremnost” pojedinih kulturnih tipova da ulože elemente vlastite kulture u jedinstveni kulturni obrazac. Tako se dešava da jedan kulturni tip ulaže sve u jedinstveni kulturni obrazac, čak i po cijenu vlastite asimilacije, dok su drugi tipovi kultura djelimično ili potpuno rezistentni na takve procese. Ovakva “spremnost” na potpuni ulog u navodni jedinstveni kulturni obrazac obično se u historiji kultura plaćala cijenom potpune asimilacije i utapanja u druge kulture. Evidentno je da je u prirodi kulture da podstiče kako uzajamnost i akumulaciju tako i distanciranje i izbor. Brojna sociološko-antropološka i kulturološka istraživanja pokazuju da svaki pojedinačni kulturni tip konstituiraju aditivna i supstitutivna komponenta. Aditivna komponenta podstiče komunikaciju, harmonično prožimanje i akumulativni kulturni napredak. Supstitutivna komponenta formira određeni tip kulture, podstiče isključivost i daje kulturnom razvoju ton darvinističke evolucije. Sva evidentirana odstupanja od “multikultural-

---

nosti” u njoj čistoj formi idu nauštrb aditivne komponente, odnosno na različite načine daju prilog supstitutivnom fenomenu, koji kao i prethodni proizlazi iz same biti kulture. Postavlja se stoga pitanje: nije li pojam “multikulture” *contradictio in adiecto*? Ili je, ipak, multikultura moguća, i to kao najviše kulturno dostignuće? Da bi se odgovorilo na ova pitanja potrebna su dugotrajna kulturološka istraživanja, kompariranja integriranih kulturnih obrazaca analize sadržaja i sl.

Kako, međutim, u tom pogledu stoji stvar s Bosnom i Hercegovinom? Šta je, zapravo, kulturni obrazac ili kulturni tip Bosne i Hercegovine i na koji način se on može definirati? Izvjesni elementi bosanskohercegovačke kulture upućuju na to da se radi o specifičnom tipu multikulturalnosti, ili o jednom od modela koje smo prethodno naznačili definirajući moguća odstupanja od multikulturalnosti u njoj čistoj formi. Kao temeljno polazište za ovu tvrdnju služi činjenica da se na prostoru Bosne i Hercegovine dodirivalo i miješalo nekoliko civilizacijskih krugova, da su na njemu koegzistirale četiri religije i četiri nacionalne kulture sa zavidnim stupnjem tolerancije i približavanja, sa izgledima na integraciju. Ti procesi su posebno bili izraženi u većim gradskim centrima, no postoje primjeri koegzistencije mnoštva nacionalnih kultura i u manjim sredinama. Ali ovaj model se ne može primijeniti na ruralne bosanskohercegovačke prostore, među kojima postoji značajna geografska distanca i koji odaju sliku nedodirljivih obrazaca nacionalnih kultura. Na tim prostorima procesi dodirivanja, integracija i ulaganja u jedinstveni kulturni tip i tome slično praktički ne postoje, niti je za njih postojala bilo kakva pretpostavka.

Aktualna bosanskohercegovačka ratna tragedija eksplicite upozorava da su supstitutivni procesi u bosanskohercegovačkoj kulturi biti izuzetno jaki i da se privid “multikulturalnosti” stvarao na veoma krhkim osnovama gradskih kulturnih jezgara u kojima su se kroz dugi period ostvarivali različiti oblici kulturnih dodira i integracija. To očevidno nije bilo dovoljno za oformljenje jedinstvenog bosanskohercegovačkog kulturnog obrasca u koji bi sve kulture uložile maksimum svojih duhovnih vrijednosti i kroz historiju stvaranih kulturnih karakteristika. Prije se radilo o tome da su se smjenjivale epohe paralelnog postojanja različitih kulturnih tipova i periodi asimilacije trenutno “slabijih” kultura i epohe potiranja svih izrazitih obilježja nekog kulturnog tipa, da bi sve eksplodiralo u tragičnom ratnom sukobu čije dubinske uzroke treba tražiti u supstitutivnom karakteru kulture.

Dakle, objektivno gledano, na djelu je uništavalački proces koji je sobom nosio elemente ruralne isključivosti i teških naslaga primitivizma koje su svom silinom preplavile krhke oblike nedozrele multikulturalnosti, mahom nesposobne i nespremne da se odupru silini ovakve najezde. Pod

---

njom su poklekli i ljudi i djela, jer su predmet uništenja bili upravo oni ljudi i ona djela koji su sobom nosili i bilo kakvu naznaku zajedničkog života i zajedničke kulture. Cilj stravičnog pogroma su bila i ona djela i one vrijednosti koje su nosile obilježja pojedinih kulturnih tipova u Bosni i Hercegovini, ali čiji je stupanj tolerancije prema drugima bio izuzetno visok i čija je spremnost na ulaganje u zajednički kulturni obrazac življenja bila evidentna.

Svijet očevidno nije shvatio ovaj teški poraz nemoćnog embriona “multikulturalnosti”, niti je na to ispravno reagirao upravo stoga što mu do sada nijedan primjer pobjede barbarstva nad kulturom nije bio dovoljna pouka. (Historija je učiteljica života, ali nikada nije imala pravih đaka.) Taj svijet također nikada u sebi samom nije iskusio jedan istinski oblik “multikulturalnosti” koji bi bio dovoljan povod i dovoljan podstrek da se zaštiti ono što je u Bosni i Hercegovini nagovještavalo multikulturni model života. Ako je Bosna i Hercegovina imala takvu šansu, onda je bila jedinstveni primjer koji strši iz svega u kulturnoj historiji poznatog i koji stoga treba prepustiti zaboravu i uništenju. Indolentnost u pogledu stradanja bosanskohercegovačkog embriona multikulture prevazilazi sve dosadašnje primjere. Ta indolentnost je turobni znak da kultura 21. stoljeća ne ide ka stvaranju jednog općeg sistema multikulturalnosti, već ka novom barbarstvu.

Dakle, per definitionem, bosanskohercegovački “multikulturalni tip” dalje i više od embrionalne faze nije ni postojao. Da je postojao u svom pravom obliku, s visokim stupnjem ulaganja svake kulture u zajednički kulturni život, do tragičnog ratnog sukoba, po svemu sudeći, ne bi ni došlo. On je samo postojao u formi grube političke fraze i političkog kiča koji je pandan onom istom načinu političkog i ideološkog uvjeravanja u stvari koje nisu nikad ni postojale, na koji smo se navikavali čitavih 50 godina. Stoga “multikulturalnost” u Bosni i Hercegovini treba tek graditi s novim ljudima, s generacijama koje tek dolaze i polazeći od sasvim novih pretpostavki.